

ԵՐԵՔ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻ ԿԱՄ ԱՐԵՒՆԵՐԻ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԲԱՆԱԽՈՐ ՄՇԱԿՈՑԹՈՒՄ

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՅԵԱՆ

Հայ միջնադարեան եկեղեցական-մեկնական գրականութիւնից մեզ է հասել «Պատմութիւն Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» կամ «Հարցմունք Աղջկան Ընդ Մանկանն» անուններով յայտնի մի գրոյց¹, որի ԺԶ-ԺԹ դարերի գրչութեանը վերագրուող 33 ընդօրինակութիւն պահւում է Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանում: Շատ այլ օրինակներ գտնուում են արտասահմանում եւ մասնաւոր հաւաքածոներում²:

Հայ գեղարուեստական արձակի հնագոյն նմուշների շարքին պատկանող այս երկում այլաբանօրէն շարադրւում է հերոսի՝ Մանկան երկրային հարստութիւնից հրաժարուելու, հանդերձեալ աշխարհում (գրախոտում) մեծ հարստութեան արժանանալու պատմութիւնը³: Պատմութեան հերոսը՝ Մանուկը ձիու վրայ քնելով, յայտնուում է ջրհորի մօտ: Իր քսակով ջուր է խմում: Համարում է, որ իր մահն է խմել եւ յայտնուում է հանդերձեալ աշխարհում: Այստեղ հիւրընկալւում է մի պառակի տանը: Նրանից խմանում է, որ երկրի արքայադուստրը (Աղջիկը) ցանկանում է ամուսնանալ եւ այդ նպատակով հարցեր է ուղղում փեսացուներին: Հարցերը գերակշռող մասով աստուածաբանական են, բայց քանի որ փեսացուները չեն կարողանում գտնել դրանց պատասխանները, ուստի Աղջկայ հրամանով գլխատւում են: Մանուկը գնում է արքունիք, պատասխանում է Աղջկայ բոլոր հարցերին եւ նրա հետ ամուսնանալով, երկնային արքայութեան արժանանում:

Հայ բանագիտութիւնն այս ստեղծագործութիւնը երբեւէ չի դիտարկել առասպելաբանական տեսանկիւնից եւ քննութեան չի առել դրա այլաբանական պատկերների հարուստ համակարգը, որը վերաիմաստաւորման է ենթարկուել քրիստոնէական պրիսմակի միջոցով՝ Արեւի եւ Լուսնի վերաբերեալ վաղնջական դարերից եկող դիցաբանական հաւատալիքների հիման վրայ:

Ջրոյցում Մանուկն ակնյայտօրէն արեւային խորհրդանիշներով է նկարագրւում, Աղջիկը՝ լուսնային: Մանուկն աշխարհ է գալիս իբրեւ «զաւակ մի գեղեցիկ՝ արեգական նման»⁴: Հասակ առնելով, իրեն ծնուած է համարում «խոյ» համաստեղութիւնում, որը հնում դիտուել է իբրեւ գարնանային տարեկիզը, ուր ծնուել եւ զօրացել է Արեգակը:

Աղջիկն իրեն կոչում է «Դայեկ» (դայեակ), որն է՝ դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացու մատենագրութեան մէջ անձրեւներ առաջացնող եւ բուրաստաններ սնող Լուսնի անուանումն է⁵, իսկ հայկական միջնադարեան նշանագրերի աղիւսակում տեղաւորուած է խոնաւութիւն, ամպրոպ եւ անձրեւ արտայայտող խորհրդանիշների սիւնակում⁶։ Զրոյցի մի տարբերակում Աղջիկն իր նաժիշտների հետ այցելում է Մանկանը, իսկ նաժիշտները վերջինիս սենեակին հասնելով, ձայնում են. «Զինչ, որ լուսին արեգական սիրոյ տէր է, այնպէս եւ մեք անպատճառ կամիմք տեսնել զքեզ»⁷։

Ցաւօք, մէկ յօդուածի շրջանակները թոյլ չեն տալիս աւելին հաղորդել զրոյցի խորհրդանիշների այլաբանական չափազանց ուշագրաւ հայեցակարգի մասին, որի իմաստաբանական զուգահեռները լայնօրէն տեղ են գտել ո՛չ միայն հայ միջնադարեան եկեղեցական-մեկնական գրականութեան մի շարք նմուշների, այլեւ միմեանց հետ պատմական սերտ շփումների մէջ եղած տարբեր ժողովուրդների ստեղծագործութիւններում։ Այս ամէնի հանգամանալից շարադրանքը աւարտուն տեսքի ենք բերել մեր «Մանուկ Արեւը եւ Նրա Քրիստոնէական Կրկնորդը» անտիպ մենագրութեան մէջ։ Այստեղ սակայն հարկ ենք համարում բաւականանալ միայն ասելով, որ զրոյցում արդար եւ առաքինի քրիստոնեայի կերպարը մարմնաւորող Մանուկը՝ քրիստոնէական քարոզիչների միջամտութեամբ, համադրուել է ամէն ինչի արդար դատաւոր եւ մարդկային առաքինի կենսակերպը հսկող Մանուկ Արեւի մասին ժողովրդական զանգուածներում գոյութիւն ունեցած հին, նախաքրիստոնէական ըմբռնումներին։

Մանուկը եւ Աղջիկը դիցաբանական Արեւ եւ Լուսին հերոսներն են, որոնց երկնային ամուսնութեան մասին պատմող առասպելովթը թաքնուած է Օձ Մանուկին վերաբերող հայկական ժողովրդական հեքիաթաւարում⁸։

Միեւնոյն ժամանակ այս ստեղծագործութեան մէջ բացառիկ հարազատութեամբ կրկնուած ենք տեսնում աշխարհի տարբեր ժողովուրդների, այդ թւում՝ հայերի բանահիւսութիւնից յայտնի երեք եղբայրների մասին պատմող հեքիաթների նախադրութեան կաղապարը, ըստ որի, թագաւորի երեք զաւակները ճանապարհւում են կորած արքայադուստրերին փնտռելու (ամուսնութեան ձգտում), կուրացած հօր աչքերի դեղը գտնելու կամ ուղղակի բախտ որոնելու նպատակով։ Աւագ եղբայրները կրտսերին իջեցնում են հորը կամ ջրհորը, եւ նա յայտնւում է հանդերձեալ՝ Մուկ աշխարհում։ Այստեղ նա սպանում է երեք դեւերի (վիշապների) եւ ազատում նրանց առեւանգած աղջիկներին։ Աւագ եղբայրները՝ կրտսերի յաջողութեանը նախանձելով, նրան դաւաճանաբար թողնում են հորում։ Մուկ աշխարհում, կրտսերը հիւրընկալւում է մի պառաւի տանը, նրանից

Յուր է խնդրում ծարաւը յագեցնելու համար, սակայն պառաւը յայտնում է, որ քաղաքի ջրի ակը փակել է սոսկալի վիշապը եւ Յուր է բաց թողնում միայն մարդկային գոհեր (աղջիկներ) ստանալուց յետոյ: Կրտսեր եղբայրը գնում, յաղթում է վիշապին այնպէս, ինչպէս զրոյցի Մանուկը՝ Աղջկան:

Սրիսէի շարունակութեան մէջ կրտսեր եղբայրը ազատում է վիշապի մօտ գոհարեղութեան ուղարկուած արքայադստերը, իսկ արքան հերոսին խորհուրդ է տալիս Մուկ Աշխարհից Լոյս Աշխարհ դուրս գալու համար դիմել անտառում ապրող հաւքի (արծուի, Զմուռտ կամ Մովինար դուշի) օգնութեանը, որն ամէն անգամ գանգատում է, թէ իր ձագերին սպանում են, բայց չգիտէ, թէ՛ ո՛վ: Հերոսը պահակ է կանգնում թռչնի բնին եւ տեսնում, որ մի վիշապ է գալիս, փաթաթւում ծառին ու սկսում բարձրանալ: Հերոսը կտոր-կտոր է անում վիշապին եւ կտորները լցնում բնի մէջ՝ ձագերին կերակուր: Ինքը պառկում է ծառի տակ եւ քնում: Գալիս է հաւքը եւ տղային տեսնելով, կարծում է, թէ նա է իր ձագերին սպանողը: Ուզում է ծուէն-ծուէն անել, բայց ձագերը չեն թողնում: Թռչունը՝ հասկանալով, որ քնած հերոսն իր բարեբարն է, թեւերով հովանի է անում նրան, իսկ երբ վերջինս արթնանում է, նրան հանում է Լոյս Աշխարհ: Հերոսն ամուսնանում է դեւերից իր ազատած աղջիկներից կրտսերի հետ⁹:

Հայկական նմանատիպ հեքիաթներից, որոնց թիւը մի քանի տասնեակից աւելի է, կարելի է յիշատակել յատկապէս «Անմահական Խնձոր»¹⁰, «Ուսկէ Խոնձորիւն Նաղըրը»¹¹, «Հազարան Բլբուլ Կամ Ալօ-Դինոյի Նաղըրը»¹², «Ղուշ-Փարին»¹³, «Աթահակը»¹⁴ եւն.:

Երեք եղբայրների մասին հեքիաթային համանման մոտիւների առասպելականութիւնը վաղուց նկատելի է հայագիտութեան մեծ երախտաւոր Մանուկ Աբեղեանը եւ կուահել, որ դրանք յայտնի են եղել նաեւ Ե. դարում ապրած պատմահայր Մովսէս Խորենացուն, որն այդ մասին աղօտ յիշատակում է Արծրունեաց տոհմի նախնու եւ «Արծրունի» անուան բացատրութեան կապակցութեամբ. «Թողում զառասպելեացն բաշաղանս, որ ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան (ընգծումն իմն է - Գ.Մ.) նիրհելոյ անձրեւ եւ արեւ հակառակեալ, եւ հովանի թռչնոյ պատանեւոյն թալկեցելոյ»¹⁵: Աբեղեանն այս առիթով գրել է. «Մի անգամ, որ այս հեքիաթի առաջին մասը, Մուկ աշխարհեում ջրի առաջը կտրող վիշապին սպանելը, Սանասարի մասին պատմուած առասպելն է, պէտք է կարծել, որ Սանասարին է վերաբերել նաեւ դրա բնական շարունակութիւնը, Զմուռտ հաւքի (արծուի) ձագերն ուտող վիշապին սպանելն եւ Մուկ աշխարհից Լոյս աշխարհ ելնելը: Ճիշտ է, վէպի (այսինքն՝ Սասնայ Մուրի էպոսի - Գ.Մ.) մէջ պատմուած չկայ հեքիաթի այս մասը...: Բայց ... Խորենացին յիշում է վերելի առասպելի մի կտորը, թէ յոգնած ու քնած տղայի, որ է Սանասարի վրայ արծիւը հովանի է արել: Հնումն անպայման ամբողջ առասպելն, ինչ

որ վէպի եւ հեքիաթի մէջ կայ, պատմուած է եղել Սանասարի կամ իր եղբոր մասին: Բայց պատմագիրն արհամարհելով այդ առասպելը, դրա մի մոտիկն է միայն մէջ բերում եւ այդ էլ միայն նրա համար, որ յայտնի, թէ Արծրունիներն իրենց անունը ծագած են համարում իրենց նախնուն հովանի անող արծուից»¹⁶:

Յետագայ ժամանակներն ապացուցեցին Արեղեանի կռահման արդարացիութիւնը: 1970ականներին գրի առնուեց հայկական էպոսի մի նոր պատում, որը լրացնում էր առասպելի բաց թողնուած մասը եւ նոյնութեամբ կրկնում երեք եղբայրների հեքիաթների մոտիւնները: Ահա այդ դրուագները.

Սանասարն ու նրա եղբայր Բաղդասարը Քառսուն ձող Ծամի քաղաքում կուռւմ են փահլեւանների դէմ եւ յաղթում: Աղջկայ առաջարկով, Սանասարը ծովից հրեղէն ձի է հանում, գնում Օձ Քաղաք եւ սպանում թեւաւոր վիշապին, որն արեւի երեսը բռնել էր: Քաղաքի թագաւորը կամենում է պարգեւատրել վիշապին սպանողին, բայց Սանասարը դրան չի սպասում: Նա գալիս է Պառաւի տուն, որն իրեն հիւրընկալել էր քաղաք մտնելիս: Զուր է ուզում նրանից, բայց պարզւում է, որ քաղաքում ջուր չկայ: Վիշապը փակել է աղբիւրի ակը եւ ջուր է բաց թողնում, երբ աղջիկ են զոհարեցրում: Հերթը հասած է լինում թագաւորի աղջկան: Սանասարը նրա հետ գնում, սպանում է վիշապին: Թագաւորն՝ այդ մասին իմանալով, կամենում է գահը ժառանգել վիշապասպան հերոսին, բայց Սանասարը դրա փոխարէն խնդրում է իրեն դուրս բերել նրա աշխարհից եւ իր երկիրն ուղարկել: Թագաւորը դա իր ուժերից վեր է համարում եւ խորհուրդ է տալիս գնալ անտառ եւ փրկել արծուի ձագերին, որոնց ամէն անգամ խժուում է վիշապը: Եթէ նա սպանի վիշապին՝ արծուից օգնութիւն կը ստանայ: Սանասարը գնում է անտառ եւ ծառի տակ պառկած, սպասում է: Վիշապը գալիս, փաթաթւում է այն ծառին, որի կատարին արծուի բոյնն է: Սանասարը թրատում է վիշապին եւ կտորները զցում ձագերին՝ որպէս կերակուր: Ինքը պառկում է ծառի տակ ու քնում: Արծիւր գալիս, տեսնում է Սանասարին, կարծում է, թէ նա է իր ձագերին սպանողը: Բարձրանում է երկինք, որ այնտեղից իջնի ու իր թշնամու վերջը տայ, ձագերը ձայն են տալիս, թէ նա է իրենց ազատարարը: Արծիւն իջնում, տեսնում է վիշապի կտորներն ու թեւերը բացում, հով է անում որ Սանասարը քնի: Այնուհետեւ արծիւր Լոյս Աշխարհ է հանում իր բարեբարին¹⁷:

Մեզ յայտնի չէ գիտահետազօտական որեւէ ուսումնասիրութիւն, որը հանդերձեալ աշխարհ՝ ստորերկրացի մտնող (այսինքն՝ մեռնող) եւ այնտեղից վերադարձող (այսինքն՝ վերածնունդ) հերոսի մասին պատմուած այս սիւսթէի մոտիւններն ուղղակիորէն կապէր վաղ ժամանակներից եկող արեւային առասպելաբանութեան հետ: Մինչդեռ Արեւի «մահուան»

մասին գոյութիւն ունեցած հաւատալիքները վկայուած են աշխարհի շատ ժողովուրդներին, այդ թւում՝ հայերի աւանդութիւններին:

Հիւսիսամերիկեան Algonkin ցեղի հնդկացիներն օրինակ, Արեւը պատկերացնում էին, իբրեւ հրաշալի, կարմիր կարապ, որից հզօր լոյս է ճաճանչում: Մի անգամ այգաբացին, լծի մօտ, որսորդը տեսել էր այդ հրացուլը եւ նետահարել նրան: Վիրաւոր կարապն ուղղութիւն էր վերցրել դէպի արեւմուտք եւ անհետացել արնակարմիր հորիզոնում: Բիրմայի Karen ցեղի ծէսերում դիմում էին զոհաբերուող թռչուններին եւ ասում. «Դու կ'ուղեւորուես ստորգետնեայ երկրներ, ուր Արեւն է թափառում...: Ես քեզ իմ սուրհանդակն եմ դարձնում»:

Նրանք հաւատում էին, որ երբ Արեւը երկրի վրայ մայր է մտնում, ծագում է հանդերձեալ աշխարհում, իսկ երբ մայր է մտնում հանդերձեալ աշխարհում, ծագում է երկրի վրայ¹⁸:

Հայկական մի հանելուկում մեռնող-յառնող է ոչ միայն Արեւը, այլեւ Լուսինը. «Քոյր եւ եղբայր են. մինն առաւօտն է ծնւում, երեկոյեան՝ մեռնում, միւսը՝ երեկոյեան ծնւում՝ առաւօտը՝ մեռնում»: Պատասխանը՝ «Արեւ, Լուսին»¹⁹: Ներսէս Ծնորհալու մի հանելուկում Արեւը ծնուելիս եւ մեռնելիս, միեւնոյն Մանուկն է. «Տեսի քմանուկ մի, որ ծնանէր, եւ նոյն օրն մեռանէր, յետ թաղելոյն դարձեալ յառնէր, ի ալլ գեղեցիկ գինջ ցուցանէր»²⁰:

Հանդերձեալ աշխարհ ընկած (յաճախ՝ ջրհորի միջով) երրորդ հերոսի կերպորը մեծ տարածում է ունեցել բազմաթիւ ժողովուրդների դիցաբանութեան եւ բանահիւսութեան մէջ: Երրորդ հերոս է համարւում նաեւ հնդարիական Տրիտան (հնդեւրոպական նախալեզուի Իւեյ-«երեք» կամ Հին հնդկերէն trīyā-«երրորդ» արմատներից), որը Ռիգվեդայում նստած է ջրհորի մէջ եւ նայում է գիշերային երկնքին: Ռուս անուանի բանագէտ Վլադիմիր Տոպորովը նրա իրանական համարժէքն է համարել վիշապապան Տրալտաոնային, ինչպէս նաեւ հայկական Վահագնին²¹: Վերջինիս արեւային ընդթի մասին տեղեկութիւն է պահպանուել հայկական միջնադարեան «Տօնական Մատեան» ձեռագրում: Անանուն հեղինակը յիշել է. «Ոմանք զարեգակն պաշտեցին եւ Վահագն կոչեցին եւ ալլ՝ զլուսին եւ Արտեմիս ձայնեցին»: Ա. դարի յոյն փիլիսոփայ Փիլոն Եբրայեցու «Վանն տասնաբանեան օրինաց» գրութեան հայերէն թարգմանութեան մէջ ասուած է. «Քանզի կոչեն ոմանք... զհուր Հեփեստոսն եւ արեգական զՎահագն»²²: Վահագնը փոխարինում է բնագրի «Ապոլոն» անուանը, որը նոյն թարգմանութեամբ հանդիպում է Հին հայկական ալլ ձեռագրերում եւս²³: Տոպորովը Տրիտային (Վահագնին) համեմատել է նաեւ ռուսական հեքիաթների երրորդ եղբոր հետ, չկենտրոնանալով սակայն, նրան վերագրուած անունների արեւային յատկանիշների վրայ: Ուշագրաւ է, որ այդ

եղբորը յաճախ կոչում են «Իւան Տրետէյ» (Իւան Երրորդ), «Իւան Վոդովիչ» (Իւան Զրորդի)²⁴, ինչը ոչ միայն համահունչ է Ռիգվեդայի հերոսի՝ Տրիտայի անուանը, այլեւ յուշում է ջրի հետ նրա ունեցած կապը: Հարկ է յիշատակել, որ Տոպորովին յայտնի հեքիաթներում էլ աւագ եղբայրների ձեռքով դաւաճանաբար ստորերկրայք ընկած կրտսերը, ինչպէս Հայկական էպոսում եւ հեքիաթներում, Լոյս Աշխարհ դուրս գալու հնարաւորութիւն է ստանում միայն այն ժամանակ, երբ փրկում է ծառի վրայ բուն դրած թռչնի ձագերին:

Առաւել հետաքրքիր են ռուսական երրորդ հերոսի այն անունները, որոնք ցերեկային կամ գիշերային Արեւը (Լուսինը) եւ նրա լոյսն են խորհրդանշում. Ivan Utrennoi Zari (Այգաբացի Իւան), Ivan Polunochnoi Zari (Կիսամութի Այգի Իւան), Svetovik (Լուսատու), Svetozor (Լուսահայեաց), Vechernik (Իրիկունիկ), Polunochnik (Կէսգիշերիկ)²⁵:

Ալեքսանդր Աֆանասեւի գրառած ռուսական «Ջորկան, Վեչորկան եւ Պոլունոչկան» հեքիաթում էլ երեք եղբայրների անուններն առնչւում են ցերեկային եւ գիշերային Արեւներին²⁶: Ջորկան Այգաբացն է, Վեչորկան՝ Իրիկունիկը, Պոլունոչկան՝ Կէսգիշերիկը: Նրանք էլ ճանապարհւում են առեւանգուած աղջիկներին գտնելու եւ խորխորատի միջով ընկնում են հանդերձեալ աշխարհ, որտեղ սպանում են բազմագլուխ վիշապների եւ ազատում աղջիկներին:

Վրացական «Իւան Զարիա» (Արշալոյսի Իւան) հեքիաթում²⁷, որը գոնէ անուանապէս փոխառուած պէտք է համարել ռուսական բանահիւսութիւնից, ակնյայտօրէն երեւում է, որ երեք եղբայրները երկնային երկու լուսատուներին՝ ցերեկային Արեւի եւ գիշերային Լուսնի եռակի մարմնաւորումն են: Հեքիաթի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

Մի քաղաքում անզաւակ դարբին էր ապրում եւ շատ էր ուզում երեխաներ ունենալ: Նրա կինը մի անգամ գետից երեք խնձոր բռնեց: Մէկը տուեց ամուսնուն, երկրորդն ինքը կերաւ, իսկ երրորդը հաւասար կիսեց իր եւ ամուսնու միջեւ: Կինը ծանրացաւ եւ ինն ամիս անց, երկունքի ցաւերով բռնուեց: Կանչեց տատմօրը: Յանկարծ կնոջ որովայնից ճիւղ լսուեց.

- Պատրաստուէ՛ք կնքել ինձ, թէ չէ՝ կը թռչեմ երկինք, չէ՛ք հասցնի:

Երեկոյան տղայ ծնուեց, որին կնքեցին եւ անուանեցին Իւան Վեչորեյի (Իրիկունայ Իւան): Նա կերաւ մօր կաթը եւ թռաւ երկինք:

Հենց տատմայրը պատրաստւում էր հեռանալ, նորից ճիւղ լսուեց.

- Բաց մի թողէ՛ք նրան, հիմա աշխարհ կը գամ եւ կը թռչեմ...:

Կէսգիշերին ծնուեց երկրորդ որդին, որին կնքեցին եւ անուանեցին Իւան Պոլնոչնիյ (Կէսգիշերունայ Իւան): Սա էլ մօր կաթը կերաւ եւ թռաւ երկինք:

Այգաբաղին ծնունդ երրորդ որդին, որին անուանեցին Իւան Ջարիա (Արշալոյսի Իւան): Սա էլ մօր կաթը կերաւ եւ թռաւ երկինք:

Այդպէս էլ երեք եղբայրներն ապրում էին երկնքում՝ թռչելով աստղերի ու ամպերի միջով: Օրը մէկ անգամ գալիս էին մօր կաթն ուտելու՝ իւրաքանչիւրն իր ժամին՝ Իրիկուայ Իւանը՝ երեկոյեան, Կէսգիշերուայ Իւանը՝ կէսգիշերին, Արշալոյսի Իւանը՝ արշալոյսին: Նրանք արդէս էլ ոչ մի անգամ չտեսան իրար:

Քաղաքում ապրում էին թագաւորի երեք գեղեցկուհի դուստրերը, որոնք մշտապէս տանն էին նստած եւ արեւի երես էին տեսնում: Հայրը մի անգամ ասաց նրանց.

- Գնացէ՛ք արեւի երես տեսէ՛ք:

Հենց նրանք դուրս էին եկել, ամպեր հաւաքուեցին, երկինքը մթնեց եւ ամպրոպ ճալթեց: Յայտնուեց վիթխարի դեւը եւ փախցրեց աղջիկներին: Նրանց փրկելու գնացին երեք եղբայրները: Նրանք հասան լեռան ստորոտին, որի ընդերքում քնած էր երկաթէ դեւը: Արշալոյսի Իւանն արթնացրեց նրան եւ խնդրեց, որ օգնի բարձրանալ լեռն ի վեր: Պատրաստեցին երկաթէ շղթայ եւ վեր նետեցին: Արշալոյսի Իւանը շղթայի վրայով հասաւ լեռան կատարին: Այստեղ՝ պղնձէ, արծաթէ եւ ոսկէ տներում հանդիպեց երեք աղջիկներին, սպանեց նրանց պահապան դեւերին եւ քոյրերին իջեցրեց լեռն ի վար: Երբ ինքն էր պատրաստում իջնել, երկաթէ դեւը կտրեց շղթան, իսկ Արշալոյսի Իւանի եղբայրները չխանգարեցին նրան: Արշալոյսի Իւանը լեռան վրայ օդում թռչող մի զօրաւոր նժույգ յայտնաբերեց եւ նրան հեծած, հասաւ թագաւորի քաղաքը: Հաշուեյարդար տեսաւ երկաթէ դեւի եւ իր աւագ եղբայրների հետ: Ամուսնացաւ թագաւորի կրտսեր դստեր հետ եւ ժառանգեց արքայական գահը:

Ինչպէս պարզ երեւում է, այս հեքիաթում եղբայրներից մէկը Լուսինն է՝ միջնեկ եղբայրը՝ Կէսգիշերուայ Իւանը: Մեծ եղբայրը մայրամուտի Արեւն է, Արշալոյսի Իւանը՝ լուսածագի: Դարձեալ առկայ է կրտսեր եղբորը նախանձելու մոտիւր: Ճիշտ է, բացակայում է հերոսի՝ հորը կամ ջրհորն ընկնելու միջադէպը եւ դրա փոխարէն երեւան է գալիս լեռան դրուագը, սակայն դա չի բացառում այն, որ երրորդ եղբայրը հանդերձեալ աշխարհ է ընկել:

Լեւը նոյնպէս ընդհանուր առասպելաբանութեան մէջ ընկալւում է իբրեւ հանդերձեալ աշխարհ տանող ճանապարհ: Ծումէրական Գիլգամէշ էպոսում Գիլգամէշն անմահութիւն գտնելու փափաքով անցնում է Մաշու լեռների միջով, «որոնց կուրծքը ներքեւում սանդարամետին է հասնում»²⁸: Ծումէրերէնում «կուր» բառը սկզբնապէս համատեղուել է «լեռ» եւ «հանդերձեալ աշխարհ» հասկացութիւնների հետ եւ յետոյ միայն դուրձածուել «օտար երկիր» նշանակութեամբ²⁹: Զրադաշտական հաւատալիչը-

ներում, հանդերձեալ աշխարհ տանող կամուրջը ձգւում էր Հարատի լե-
րան կատարից մինչեւ երկնքի խորքերը³⁰։ Յունահռոմէական Ամուրի եւ
Փսիխէայի առասպելում Փսիխէային հանդերձեալ աշխարհ են ճանապար-
հում բարձր ժայռի կատարից³¹։

Հայկական Ալօ-Դինոյի հեքիաթը նոյնպէս, ի դէմս երրորդ հերոսի,
պահպանել է յուշն Արեւի մասին, եւ դա ասում է հեքիաթասացը՝ դեւերի
բերանով։ Դեւերը երեքն են։ Հերթով գալիս, տեսնում են իրենց տուն
մտած հերոսին, որի հետ պէտք է մենամարտեն։ Նրանց առաջին խօսքն է-
«Բարով ես էկել, Ալօ-Դինո»։ Հերոսը հարցնում է. «Դու ի՞նչ գիտես, որ ես
Ալօ-Դինոն եմ»։ Դեւը պատասխանում է. «Ես, որ սարերովը ման ի գալիս,
էն վախտը ծառերը, քարերը, խոտերը ձէն տուին, թէ. «Ալօ-Դինոն մօրիցն
էլաւ»։ Թէ որ դու Ալօ-Դինոն չըլնես՝ մեր տունն իմ ահիցը մարթ կարալ չի
գալ»³²։ Թւում է՝ ի՞նչ կապ ունի այստեղ Ալօ-Դինոյի մայրը, երբ հեքիա-
թում ոչ մի խօսք չի ասւում ո՛չ նրա, ո՛չ էլ հերոսի ծննդեան նկարագրու-
թեան մասին։ Մինչդեռ կապն ամենաուղղակի է։ Այդ Արեւն է, որ հայկա-
կան ժողովրդական բանաւոր խօսքում երեկոյեան ոչ թէ «վայր է իջնում»,
այլ «մայր է մտնում», իսկ առաւօտեան, երբեմն ասել են. «արեւը մօր ծո-
ցէն ելաւ»³³։ (Արեւի մայրը գուցէեւ կարող է համադրուել Մայր Հողի մա-
սին ընդհանուր առասպելաբանութեան մէջ տարածուած դիցաբանական
ըմբռնմանը, այն հողի, որի ընդերքից, ըստ հեքիաթների տրամադրած
նիւթի, առաւօտեան դուրս է գալիս արեգակը)։ Այդպէս էլ հեքիաթում
ամբողջ բնութիւնն ազդարարում է, թէ լուսաբացին «մօրիցն էլած» Ա-
րեւն իր լոյսով է ողողել շուրջըլըրը, քանի որ բնութիւնը կենդանի աշ-
խուժով է սկսւում լցուել հենց լուսաբացին։ Իսկ գիշերը ծառերը, քարերը
եւ խոտերը «ձէն չեն տալիս», թէ «Ալօ-Դինոն (Արեւը) մօրիցն էլաւ»։

Նշանակում է երեք եղբայրների մասին հայկական հեքիաթներում էլ
պէտք է հակուած լինենք տեսնել հայոց մէջ վաղեմի ժամանակներում
պաշտուած երեք եղբայր Արեւ աստուածներին, որոնցից աւագները հա-
կասութեան մէջ են յայտնուել կրտսերի հետ եւ նրան ուղարկել հանդերձ-
եալ աշխարհ։ Այստեղից կրտսերը դուրս է եկել վիշապներին (դեւերին)
յաղթած եւ նրանց առեւանգած աղջիկներին ազատած։ Դուրս է եկել իր-
եւ քաջագործ հերոս եւ ամուսնացել աղջիկներից կրտսերի հետ։

Կրտսեր Արեւը դիտուել է իբրեւ հանդերձեալ աշխարհ՝ ստորերկրայք
մտնող եւ այնտեղից ելնող աստուած։ Այսպիսի պատկերացումը միանգա-
մայն համապատասխանում է Գիշերամայրերի մասին հայկական հաւա-
տայիքին, որի համաձայն, պառաւ վհուկները՝ «Գիշերուան մէրերը» ա-
մէն օր հետապնդում են Արեւին՝ արշալոյսից մինչեւ մայրամուտ։ Արեւը
նրանցից խոյս տալով, երեկոյեան իջնում է երկրի ընդերքը, իսկ այգաբա-
ցին նորից լոյս աշխարհ գալիս³⁴։ Վերջալոյսին գետնի տակ մտնող նոյն

այդ Արեւին վանեցիներն ասել են «մեռլի արեւ»³⁵, իսկ շիրակցիներն ուղղակի՝ «մեռեւլի փայ արեւ»³⁶։ Ուրեմն այդ Արեւն առնչուել է մեռելների հետ, որոնք ստորերկրաբանական են։ Այստեղ է իջել հայերի Արեւը, ինչպէս՝ շումէրա-աքքադական դիցաբանութեան մէջ Ութու («աքքադական Շամաշ»)-Արեւն է գիշերը ճամբորդել ստորերկրեայ աշխարհում՝ մեռեալներին լոյս, ուտելիք եւ խմիչք բերել։ Նրա մակդիրն է «մեռեալների հոգիների Արեւ»³⁷։ Այս պատկերացմանն աղերսւում է ալաշկերտցիների այն հաւատալիքը, թէ՛ Արեւը գիշերուայ ընթացքում ստորերկրեայ աշխարհում եօթ աւերակ քաղաքների միջով անցնում է մէկ ժամում³⁸։ Մեռեալների աշխարհն իջնող, այսինքն՝ մեռնող Արեւի մասին եղած հնագոյն պատկերացումների արձագանգը թերեւս պէտք է տեսնել նաեւ մինչեւ մեր օրերը պահպանուած «Արեւդ մեռնի» անէծքի կամ «Ապրի Արեւդ» օրհնանքի մէջ։

Հայկական լեռնաշխարհի հարեւանութեամբ ապրած շումէրներից եւ աքքադացիներից յայտնի դիցաբանական նիւթում նոյնպէս կարելի է ի յայտ բերել այստեղ քննուող առասպելական մոտիւների հետքերը։ Գիշաւէ՛հ է պոսի շումէրական տարբերակում, որտեղ մասնագէտները հակուած են աւելի շուտ հեքիաթային տարրեր տեսնել, քան էպիկական (օրինակ՝ բոլոր հերոսներն իրենց կատարած սխրանքների համար պարտական են ոչ թէ սեփական դիցազնական ուժին, այլ աստուածների կամ «կախարդական-հրաշակերտ օգնականների» օժանդակութեանը³⁹։ Ուրուկ քաղաքի գերագոյն քուրմ էնմերբարը զօրք է ժողովում Արատտա պետութեան դէմ արշաւելու համար։ Ի թիւս այլոց, արշաւանքին մասնակցում է ուրուկեան արքայական դինաստիայի չորրորդ կառավարիչ Լուգուլբանդան, որի նախնին եւ տոհմական աստուածն Ութու-Արեւն է։ Արատտայի ճանապարհին Լուգուլբանդան հիւանդանում է, իսկ Ութուն նրան ոտքի է կանգնեցնում «կենաց խոտերով» եւ «կենաց ջրերով»։

Նիւթի շարունակութեան մէջ խօսւում է ապաքինուելուց յետոյ, Զարուա (կամ Սարում) լեռներում Լուգուլբանդայի թափառումների եւ դեպքերումների մասին, այն մասին, որ նա երազում է վերադառնալ ուրուկեան զօրքերի մօտ։ Վիթիարի Անզուդ հաւքի օգնութեամբ նա հասնում է իր նպատակին։ Լուգուլբանդան փնտռում, գտնում է արծուի բոյնը եւ թռչնի բացակայութեան ժամանակ կերակրում նրա ձագերին, ինչպէս նաեւ զարդարում բոյնը։ Այդ արարքից յուզուած Անզուդը Լուգուլբանդային արագավազութեան շնորհ է ընծայում⁴⁰։ Շումէրական տարբերակում նրանց երկուսի մասին ասւում է․ «Երկնակամարում Անզուդն է սուրում, երկրի վրայ Լուգուլբանդան է սուրում»⁴¹։

Անզուդն իր ձագի հետ ապրում է կենաց Մառի ճիւղերի վրայ, աւելի ճիշտ՝ կատարին, քանի որ Մառի կենտրոնում տեղաւորուած է դիւական

ոգի Լիլիթը, իսկ արմատների մէջ՝ դիւական օձը⁴²։ Անգուղն առիծադ-
լուխ է եւ շումէրական քարափորագրութեան մէջ սովորաբար պատկեր-
ւում է առիծներին կամ եղջերուններին ճանկած վիճակում։ Նա դիտուում
է իրեւ մահուան խորհրդանիշ, որին հակադրւում է Կենաց Մառը⁴³։ Եթէ
ալլապէս է, եթէ մահուան խորհրդանիշն է արեւային ծագում ունեցող
Լուգուլքանդայի կախարդական օգնականը, որն օգնում է նրան օտար
աշխարհից իր մերձաւորների (զօրքի) մօտ վերադառնալ, ուրեմն, վերջի-
նիս հիւանդանալն էլ այլ կերպ չպէտք է հասկանալ, քան մահուան վիճա-
կում յայտնուելը, մանաւանդ, եթէ հաշուի առնենք, որ նրան այդ վիճա-
կից դուրս բերողն էլ «կենաց խոտերն» են եւ «կենաց ջրերը», որոնք դիցա-
բանական, հեքիաթային մոտիւններում, սովորաբար, մեռեալին են կենանքի
կոչում։

Այս հանգամանքն ակամայից մի մտքի է յանգեցնում, որի համար,
ցաւօք, աղբիւրների բացակայութեան պատճառով, առայժմ հնարաւոր չէ
ուղղակի ապացոյցներ գտնել։ Մնում է ենթադրել միայն, որ Լուգուլքան-
դայի՝ Արատտայի ճանապարհից խոտորուելու եւ հիւանդանալու վայրը
սկզբնապէս հենց հանդերձեալ աշխարհն է ընկալուել։ Շումէրական ա-
ռասպելի եւ մեզ հետաքրքրող հեքիաթային-առասպելական մոտիւնների
հիմնական տարբերութիւններն են արծուի թշնամի օձի (վիշապի) կերպա-
րի բացակայութիւնը եւ այն, որ հերոսին օտար աշխարհից արծիւը դուրս
է բերում ոչ թէ իր թեւերի վրայ, այլ արագավազութեան շնորհ ընծայե-
լով։

Բայց շումէրա-աքքադական հաւատալիքներին ծանօթ է եղել նաեւ
արծուի թեւերի վրայ ճախրող առասպելական հերոսի կերպարը, որի մա-
սին պատմւում է արծուի եւ օձի թշնամանքի կապակցութեամբ։ Այդ հե-
րոսն էտանան է, որին վերաբերող առասպելից սոսկ պատառիկներ են
մեզ հասել։ Էտանան Արեւի խորհրդով օգնում է արծուին, որին հօրն էր
չպրտել օձը։ Երախտապարտ թռչունն այդ արարքի դիմաց հերոսին իր
թեւերի վրայ երկինք է բարձրացնում՝ «ծնունդ պարգեւող խոտը» գտնե-
լու համար։ Յատկանշական է, որ Գիլգամէշի ասուրական տարբերակում
Գիլգամէշի կրկնակ էնկիդուն էտանային հանդիպում է ոչ այլուր, քան
հանդերձեալ աշխարհում⁴⁴։

Դառնանք այժմ երեք եղբայրների մասին պատմող ռուսական հեք-
իաթներին, որոնց վլադիմիր Պրոպի մատնանշած մի շարք տարբերակնե-
րում երրորդ՝ կրտսեր եղբայրը կապւում է վառարանի, մրի ու մոխրի
հետ։ Նա կարծես սերտաճած լինի վառարանին, մշտապէս պառկած կամ
նստած է դրա վրայ եւ երեք չի բաժանւում դրանից։ Որոշ հեքիաթներում
նա նոյնիսկ գտնւում է վառարանի ներսում կամ վառարանի տակ։ Այլ
հեքիաթներում, նա վառարանից այն կողմ է նստած՝ վառարանի ետե-

ւում: Նրա անուններն են Zapachnii Iskr (Վառարանի ետեւի կայծ), Ivan Zapechin (Իւանի ազգանունն է, որ դարձեալ մատնանշում է վառարանի ետեւը), Ivashko Zapechnik (Վառարանի ետեւի Իւանիկ), Ivan Zapetsin (Վառարանի ետեւի Իւան) եւն: Նա միշտ մոխրի մէջ է թաւալւում. դրա համար էլ նրան անուանում են նաեւ Մոխրի Իւան (Ivan Popialov): Մոխրի վրայ նստած է մնում 12 տարի, ապա երբ վեր է կենում ու թափ տալիս իրեն, վրայից 6 փութ մոխրի է թափւում: Երբեմն նա ծնւում է վառարանից⁴⁵:

Այս ամէնը ակամայից յիշեցնում են հայկական թոնիր-վառարանները, որոնք կլոր Արեւի տեսք ունեցող, գետնափոր հորեր են եւ իրենց մէջ վառուող կրակով էլ կարող էին զուգորդուել հորից դուրս եկող Արեւի դիցաբանական ընկալմանը: Այսպիսի հորի շուրջ էին պաշտամունք մատուցում միջնադարեան հայ արեւապաշտները, որոնց մասին Մխիթար Ապարանեցիի գրել է. «յիւրաքանչիւր ամի երկու անգամ կամ աւելի՝ ամենեքեան այր եւ կին, ուստր եւ դուստր, ժողովին ի գուր մի յոյժ խաւարին»⁴⁶:

Թոնրի շուրջ սփռւած գոլ մոխրի վրա ծնկաչոք ծննդաբերում էին հայ հարսները, երբ համայնքում եկեղեցի չէր լինում: Այստեղ էլ կատարւում էր մանկան մկրտութիւնը⁴⁷: Մանուկ էր նաեւ լուսարացին հորից (ստորերկրային) դուրս եկող Արեւը: Նրանից էին օրհնութիւն եւ պաշտպանութիւն ակնկալւում հայ հարսներն իրենց մանուկների համար, Արեւի կրակով էին կամենում զօրացնել նորածիններին: Մէկ անգամ չէ, որ այդպիսի սովորութեան ենք հանդիպում հայկական հաւատալիքներում: Վարանդայում Արեգակ եւ Լուսին պաշտող ծերունիներն ու պառանկները շրջւում էին դէպի նոր ծագող Արեւը եւ ասում. «Աստծոյ ցնծողն տուած ըրիգնակ ... իմ երեսս քո ոտանդ տակը, դու իմ խոխէքը պահես»⁴⁸: Զաւախքում մանկաբարձը նորածինի գրկած, բարձրանում էր տանիք եւ դիմում Արեւին. «Աստուած, տղիս դամթը բաց էրա»⁴⁹: Տատմայրերն, առհասարակ, նորածին երեխաներին օրհնելիս, ասում էին. «Սուրբ րեգնակ (արեգակ), էս երեխի փայլ տաս, երկնքիցը ցող ցողայ, գետնիցը պտուղ ստանայ, մենք էլ՝ մեղաւորներս, սրա շուաքումը ուտենք, կերակրուենք»⁵⁰:

Ռուսական հեքիաթների երրորդ հերոսի մրի եւ մոխրի հետ կապւած լինելը յիշեցնում է նաեւ հայոց մէջ պաշտուած Թուխ Մանուկներին, որոնց անուան «Թուխ» բաղադրիչն ուսումնասիրողները բխեցնում են հերոսի «թխուելու», այսինքն, կրակի միջով հասունութեան հասնելու գաղափարից: Այս պարագայում Թուխ Մանուկ հերոսը դիտւում է որպէս կրակի փորձութիւնն անցած պատանի: Փորձութեան ծէսը կարող էր արտայայտուել դէմքի կամ մարմնի մասերի մրով սեւացնելու ձեւով, ինչպէս

նկատում է Աննա Այդինեանը⁵¹ : Ուշագրավ է, որ Հայկական Հեքիաթներում էլ հորն իջնող երրորդ եղբայրն անցնում է թէժ կրակի միջով, որի այրող ջերմութեանը նրա աւագ եղբայրները չեն դիմանում եւ խնդրում են վեր հանել իրենց (տես օրինակ՝ «Անմահական խնձորը» Հեքիաթ⁵²) :

Հարկ ենք համարում աւելի հանգամանորէն խօսել Թուխ Մանուկների մասին, որոնց հայ բանագիտութիւնը ցայտմ միակողմանիօրէն ներկայացնում է իբրեւ սոսկ Ամպրոպամարտիկ հերոսի կերպարի քրիստոնէական վերապրուկներ, առանց հաշուի առնելու, որ ընդհանուր առաւելաբանութեան մէջ Արեւը նոյնպէս կարող է Ամպրոպամարտիկի (վիշապամարտիկի) յատկանիշներով երեւան գալ, ինչպէս եղել է Միհրը իրանական առասպելներում⁵³ :

Թուխ Մանուկները նախաքրիստոնէական դարերից եկած փոքր, մատուռանման շինութիւններ էին՝ ուխտաւայրեր, որոնց այցելում էին մոմ վառելու եւ աղօթք անելու համար։ Ժողովրդական հաւատալիքներում Թուխ Մանուկներից, Թուխերից, Աղէկ Մանուկներից (Մեզմէ Աղէկներից) ակնկալում էին հիւանդութիւնների բուժում եւ բերքատուութիւն⁵⁴ : Նրանց սրբավայրերում աղօթում էին, ասելով. «Աստուած ողորմի մեր նախնեաց հոգւոյն»⁵⁵ : Ժողովրդական այս աւանդութիւնների մէջ ակնյայտ է նոյն այն երրորդ եղբայր-Արեւ հերոսի կերպարը, որը կապուած է հանդերձեալ աշխարհի հետ եւ որը հնագոյն շատ հաւատալիքներում (յատկապէս Բաբելոնում, խեթական թագաւորութիւնում եւ Եգիպտոսում) դիտուել է իբրեւ մարդկանց բարիքներ բերող, պտղաբերութիւն շնորհող աստուածութիւն⁵⁶ :

Կայ նաեւ Թուխ Մանուկների արեւային՝ փայլուն, լուսաւոր յատկանիշը ցոյց տուող Սպիտակ Մանուկ տեսակը, որի մասին յիշատակել է Մեսրոպ Արք. Սմբատեանը։ Նոր Բայազէտի Ս. Կարապետ Եկեղեցու մօտի մատուռանման սրբավայրի խաչքարերից մէկի վրայ գրուած է եղել. «Սուրբ խաչս բարեխաւս մանկան»։ Այս Սպիտակ Մանուկն իր սպիտակութեան շնորհը տարածած է եղել մատուռի մօտ բնակուող Քաղէյի Աղոյի որդւոց վերայ... որոց դէմքն ու մազերը՝ այնքան սպիտակ, որ տեսնողն կարծի ծերացած լինին»⁵⁷ : Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը Սեւանի աւազանում նկատել է, թէ Թուխ Մանուկ սրբավայրը սպասարկում են ալբինոս (սպիտակահեր, կարմրադէմ) երիտասարդները⁵⁸ :

Թուխ Մանուկի պաշտամունքին ինքնակամ ճորտութեան մտած մանուկների ծամերը կտրել եւ նրանց ընծայել են տաճարներին իբրեւ ծառայ։ Այդ մանուկները միայն ծնողների դրամական նուէրով են ետ գնուել։

«Թուխ Մանուկ» են անուանել նաեւ առանձին անհատների մօտ (այդ թւում՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ձեռագրատանը) պահուող ձեռագիր ա-

ւետարանները, որոնց ժողովուրդը հրաշագործ գորուծիւն է վերագրել⁵⁰ : Դրանք կոչուել են նաեւ «Կարմիր» կամ «Կարմիր Կող» աւետարաններ, թէպէտ, կազմուածքի գոյնով կարող են եւ կարմիր չլինել: Թերեւս, այդպիսի սրբութիւնների շարքին պէտք է դասել նաեւ «Շուրիշկանի Աւետարան» կոչուող ձեռագիրը (Պարսկահայքի Շուրիշկան բնակատեղիի անունից), որն այժմ գտնուում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանում: Մոռանք իրենց արու գաւազներին «դուլ» (ծառայ) են կարգել այս աւետարանին եւ մինչեւ եթ տարեկանը մագերը չեն կտրել: Աւանդութեան համաձայն, նրան վերագրուել է կարմիր-կանաչ զգեստներ հագած, սուսերաւոր մի գորաբանակ, որը փախուստի է մատնել թշնամուն, երբ սա յարձակուել է Շուրիշկան գիւղի վրայ⁵¹ :

Հայկական աւանդութիւններում յաճախ է կարմիր արեւը համադրուել կանաչ գոյնի հետ: Հարսանեկան գովքերից մէկում ասուում է.

Թագուոր ի՞նչ բերեմ քէ նման,
Քիտ կանանչ արեւն քիտ նման.
Մեր վարդենիսն, որ բացուէր,
Բացուէր քիտ արեւ դյուլ նման⁵¹ :

«Թագուոր» (Թագաւոր) փեսան է, որին նմանեցրել են Արեւին:

Մանուկներին օրհնում էին ասելով. «Բարով կանաչ-կարմիրդ կապենք», այսինքն, պսակենք, ապա՝ «Սաղ աշխարհի համար արեւ ու լուսին դառնաս» կամ՝ «Կանաչ ու կարմիր Թագաւոր մնոս (դառնաս)», «կընըզկըրմըրում կենաս»⁵² : Այսինքն, պիտի ենթադրել, որ «կանաչն ու կարմիրը» Արեւն է կամ՝ Լուսինը, կամ էլ Արեւն ու Լուսինը համատեղ: Կանաչ-կարմիր Թագաւոր էր ընկալուում նաեւ Արեւի երկուական կէս Լուսինը՝ արական կերպաւորմամբ. «Նոր-նոր նորաւոր, կանաչ-կարմիր Թագաւոր, ծեր գացիր, տղայ էկար»⁵³ : Կանաչ-կարմիր բոց էր դուրս գալիս հայկական էպոսի Զոլ Մհեր-Արեւի գերեզմանից⁵⁴ : Զոլ Մհերն էպոսում ռազմական բնաւորութիւն ունի եւ դրանով կարող է աղերսուել Շուրիշկանի Աւետարանի կանաչ-կարմիր հագած գորգին:

Մագերը, ծամերը, որոնք կտրում եւ ընծայում են Թուխ Մանուկներին կամ չեն կտրում սրբավայրերին ծառայող մանուկների գլխից, նոյնպէս Արեւի խորհրդանիշ են: Հայկական հաւատալիքներում, արեւածագից առաջ հրեշտակներն Արեւին հրեղէն (այսինքն՝ կարմիր) զգեստներ են հագցնում: Արեւը դուրս է գալիս լեռան ետեւից, ցոյց է տալիս հրեղէն վարսերով գլուխը եւ բարձրանում երկնակամար⁵⁵ : Աշաշկերտցիները, երբ մանուկների գլուխը խուզել են, գլխի վրայ կլոր մաս են թողել, որ կոչուել է «կալ» եւ դիտուել Արեւին համարժէք⁵⁶ : Ուրարտական Արեւ աստուած Շիւինին նոյնպէս Կարմիր Բլուրի գօտիներից մէկի վրայ պատկերուած է

որպէս ծնկած, հարուստ վարսերով պատանի⁶⁷։ Երկար վարսեր էին պահում նաեւ Տարօնի Իննակնեայ վայրում պաշտողող Գիսիանէ աստծոյ քրմերը, քանի որ նրանց աստուածն էլ գիսաւոր էր։ Գիսիանէին, որի իրական արեւային բնոյթի վերաբերեալ երբեւէ խօսակցութիւն չի ընթացել, բնորոշում էին ոչ միայն վարսերը, այլեւ մարդկանց աչքերը կուրացնելու կարողութիւնը⁶⁸։ Այդպէս, Արեւն հայկական աւանդութիւններում մարդկանց աչքերը կուրացնում է ասեղնասուր ճառագայթներով⁶⁹։ Նոյն Հրեղէն վարսերով եւ աչք կուրացնելու յատկանիշներով է բնորոշուում նաեւ Ս. Կարապետը, որի վանքը կառուցուած էր Գիսիանէի կործանուած բազիլի տեղում։ Նա Հրեղէն եւ լուսաւոր այլ է, որի վարսերից լոյս է փայլատակում եւ կուրացնում թշնամիների աչքերը⁷⁰։ Պատահական չէ, որ Նոր Բայազէտի Սպիտակ Մանուկ սրբավայրն էլ կառուցուած է Ս. Կարապետի եկեղեցու մօտ։ Մանուկների մագերիին տուած նրա սպիտակութեան շնորհն էլ պէտք է իր կերպարանքի բնորոշիչը համարել, իրբեւ Արեւի լուսաւոր վարսերի ցուցիչ։

Ինչ վերաբերում է վառարանի վրայ պառկած ռուսական երրորդ եղբայր Իւանին, Պրոպը նկատում է, որ նրան նուիրուած հեքիաթներում առկայ է նաեւ հանդերձեալ աշխարհ գնալու եւ վերադառնալու, մեռնելու եւ յարութիւն առնելու գաղափարի արձագանգը։ Բուխտան Բուխտանովիչի մասին ռուսական հեքիաթում, հերոսը պառկած է դաշտի վառարանին, իսկ վառարանը գտնուում է սիւների վրայ։ Պրոպն այս տեսարանը նոյնացնում է կախովի, բարձրադիր գերեզմանում հանգչող հանգուցեալի հետ, քանի որ մէկ այլ հեքիաթում նոյնպիսի կախովի գերեզմանում թաղուած մեռեալի ծունկը կրծելուց յետոյ զամբիկը որդի է ունենում՝ Զամբիկի Իւանին (Ivan Kabilnikov)։ Ուստի, եզրակացուում է, որ վառարանն այս, երրորդ հերոսի ոչ միայն ծնուելու, այլեւ մեռնելու վայրն է։ Հեքիաթային նմանատիպ մոտիւններն արտայայտում են հանգուցեալի դին այրելու կամ օջախի մօտ թաղելու պատմական իրողութիւնը։ Ռուսական մէկ այլ հեքիաթում առաւել ակնբերեալաբար է ցուցադրուած այրուած հանգուցեալի վերածնուելու վաղնջական ըմբռնումը։ Քահանան սովորութիւն է ունենում դստեր համար ընծաներ բերել։ Մի անգամ, ճանապարհին տեսնում է, թէ ինչպէս է մոխրանում մարդկային վառողող գլուխը։ Մոխիրը լցնում է տուփի մէջ եւ տուն է բերում, որ թաղի։ Դուստրը հօր գրպանում հերթական ընծան փնտռելիս, գտնում է տուփը, բացում, լիզում է մոխիրը եւ դրանից յղիանում։ Այստեղ, ինչպէս եւ զամբիկի հետ կապուած հեքիաթային մոտիւնում, ինչպէս ճիշտ նկատում է Պրոպը, գործ ունենք մեռածի վերադարձի հետ⁷¹։

Ըստ երեւոյթին, օջախի մօտ հանգուցեալին թաղելու, ապա եւ վերածնուելու հնագոյն հաւատալիքին է աղերսուում նաեւ հայկական այն սովոր-

րոյթը, համաձայն որի, ընկած աստամները, կտրած եղունգները թաղում էին թոնրի շուրթին⁷⁵։ Կտրած եղունգը թաղելով, ասում էին «Եղունկ, դու ֆոս կեցի, Աղամ, դու վկայ կեցի», որպէսզի վերջին դատաստանի օրը եղունգը դալ, իրենց գտնի⁷⁶։ Վերջին դատաստանը քրիստոնէական ըմբռնումներով, անցկացուելու է բոլոր ողջերի եւ մեռածների նկատմամբ, իսկ զրադաշտական հաւատալիքներով, որոնց աւելի մօտ է հայկական այս տոբորոյթը, վերջին դատաստանի օրը հողը վերադարձնելու է բոլոր մեռեալների ոսկորները⁷⁷։ Այստեղից կարելի է կռահել, թէ ինչու Հայկական Լեռնաշխարհում կատարուած պեղումների արդիւնքում բացուած դամբարանային թաղումներում հանգուցեալները կծկուած դիրք ունեն, իսկ գլուխները շրջուած են արեւելք⁷⁸։ Հողն ընկալուել է իբրեւ մայրական գիրկ, արգանդ, իսկ արեւելքից, հին հաւատքի համաձայն, վերածնունդ էր հանդերձեալ աշխարհ մտած Արեգակը։ Հանգուցեալներից էլ ակնկալուել է նոյնպիսի վերածնունդու կարողութիւն, մանաւանդ, եթէ նրանք մօտ են գտնուում արեգակնատես թոնիրին, որտեղից, իբրեւ հանդերձեալ աշխարհից, յարուլթիւն է առնում Արեւը։ Դա լուսածագի տեսարանն է, իսկ լուսածագը, ինչպէս ճիշտ նկատուել է Արեգեանը, Հայկական հին հաւատալիքները կապում էին մեռելների յարուլթեան հետ⁷⁹։

Ռուսական հեքիաթների օջախի հետ կապուած երրորդ հերոսն այսպիսով, նոյնպէս հանդերձեալ աշխարհ մտնող եւ դուրս եկող, վառուող Արեւն է, որի մասին յուշը հեքիաթներում պահպանուել է այնքանով, որ Իւանը «կայծ» է (iskr) անուանուում, կապուելով վառարանի հնոցի հետ։ Նա նաեւ մեռնող, յարուլթիւն առնող մահկանացուի խորհրդանշն է, որի ոգին մահուանից յետոյ ապրում է տան մէջ՝ իր հարազատների շրջապատում։

Երեք եղբայրների առասպելոյթի հիմքում ընկած է եղել երեք եղբայր Արեւների դիցաբանութիւնը, որոնցից երրորդը՝ կրտսերը աւագների հետ ունեցած հակասութեան կամ հակամարտութեան պատճառով յայտնուել է հանդերձեալ աշխարհում եւ այնտեղից դուրս եկել իբրեւ սխրագործ, վիշապասպան հերոս։ Հակամարտելու տրամադրութիւնն աւանդաբար գալիս է աւագ եղբայրներից, որոնք նախանձում են կրտսերի սխրանքներին եւ նրա դէմ են դուրս գալիս փառասիրութիւնից մղուած։ Մինչդեռ կրտսերը յաճախ ներողամտութիւն է ցուցաբերում։ «Անմահական խնձորը» հեքիաթում, օրինակ, թագաւոր հայրն իմանալով կրտսեր որդու հանդէպ աւագների ցուցաբերած նենգութեան մասին, դահիճներին հրամայում է գլխատել նրանց, բայց կրտսերը չի թողնում. «Նրանք ինձ մուխանաթութիւն արեցին, ես չեմ անի։ Աստուած թող նրանց բարին տայ»։ Այլ հեքիաթներում կրտսերը լուծում է իր վրէժը՝ եղբայրներին մահուան մատնելով։

Արեւի եռակի բնույթի մասին ըմբռնումը ցայտունօրէն արտայայտուած է Հնդարիական առասպելներում: Ագնի աստուածն ակնյայտ արեւային յատկանիշներ է կրում: Երբ նա երկնքից իջնում, սուզում է ջրերի մէջ, աշխարհին գիշերն է տրուում⁷⁷: Ծնունդ է ջրերում, երկնքում եւ մարդկանց մէջ: Նրան անուանում են «երեք կացարան ունեցող»: Ունի երեք գոյն եւ երեք կեանք, երեք գլուխ եւ միաժամանակ՝ ոչ մէկը, երեք ուժ եւ երեք լեզու⁷⁸, եռափեղկուած է եւ եռամիասնական: Երեք գործառոյթ ունի վեդայական Սաւիտար-Արեւը, որն ընդգրկում է օդային եւ երկնային երեք տարածութիւն, շարժման մէջ է դնում երեք երկինք եւ երեք երկիր, մարդկանց պահպանում է երեք ուխտով⁷⁹:

Կան Հնաւանդ շատ առասպելներ, որոնք Արեւի «մահը» (մայրամուտը) երկնակամարում բացատրում են ցերեկային լուսատուի ուղղակի սպանութեամբ, ինչը բխում է երկիրը նրա կործանարար տապից փրկելու անհրաժեշտութիւնից: Մոնղոլական դիցաբանութեան մէջ հրէշը երկրի վրայ ամէն ինչ այրելու նպատակով երեք Արեւ է աշխարհ բերում: Հերոսը՝ ստիպուած, սպանում է նրանցից երկուսին: Ամուրի գիլեանների առասպելում երկնքում միաժամանակ յայտնուած երեք Արեւները երկրի վրայ այնպիսի հեղձուցիչ մթնոլորտ են առաջացնում, որ ամէն ինչ սկսում է եռալ ու այրուել: Երկու աւելորդ Արեւներին սպանում են երկու հերոս: Սիբիրի միւս ժողովուրդների՝ ուլէների, գոլդերի եւ օրոչէյների առասպելներում Արեւին սպանող հերոսը գործում է միայնակ⁸⁰: Ձինական դիցաբանութեան մէջ Արեւների թիւը հասել է տասի, որոնք ուր որ է կրակի պէտք է մատնէին երկիրը: Դրանցից իննին սպանում է նետածիգը⁸¹:

Այս մոտիւններով, սակայն, երեք Արեւների դիցաբանութիւնը չի սպառում: Հնագոյն շատ ժողովուրդների մշակոյթներում Արեւի «մահ-ուան» պատճառը ոչ միայն նրա աւագ եղբայրներն են կամ երկրային հերոսը, այլեւ հայր եւ որդի Արեւների հակամարտութիւնը: Այս դէպքում պայքարը շատ աւելի դրամատիկ է: Ունի հարուստ գաղափարախօսական յենք, որից յետագայ ժամանակներում ազդուել է ոչ միայն քրիստոնէութիւնը, այլեւ իսլամը: Սակայն, սա արդէն խօսակցութեան այլ ընդգրկուն թեմա է, որը մէկ յօդուածի շրջանակներում հնարաւոր չէ սպառել:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Գառմութիւն Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն. Գառմութիւն Յաղագս Փահլուլ Թաղաւորին, աշխատասիրութեամբ Արմենուհի Սրապեանի, Երեւան, 1983, էջ 109-142:

² Նոյն, էջ 13-14:

³ Տէս՝ Գազիկ Մարտոյեան, «Մանկան Եւ Աղջկայ Զրոյցի Ալլաբանական Որոշ Խորհրդանշիչներ Հայ Միջնադարեան Եկեղեցական-Մեկնական Գրականութեան Լոյսի Ներքոյ», (յօդուածը անտիպ է):

- ⁴ Պատմութիւն Վասն Մանկանն, էջ 95:
- ⁵ «Այս դատիւս, որ կ'իստալուսին է համակարգի, սա է դաշակ անձրեակց եւ սնուցիչ բուրաստանաց», Աշոտ Աբրահամեան, *Անանիա Շիրակացու Մատենադարանները*, Վնադաքս Կենդանատեսակաց», Երեւան, ՀՍՍՌ Մատենադարանի Հրատարակչութիւն, 1944, էջ 325-326:
- ⁶ Յարութիւն Մարտիրոսեան, *Գիտութիւնը Սկսում է Նախնադարում*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատարակչութիւն, 1978, էջ 87:
- ⁷ Պատմութիւն Վասն Մանկանն, էջ 59:
- ⁸ Տե՛ս՝ Գաղիկ Մարտոյեան, *Օճալիչայ Արեւի Դիցարանութիւնը*, Երեւան, «Զանգակ-97» Հրատարակչութիւն, 2001, էջ 17-48:
- ⁹ Այս հեքիաթների մասին տե՛ս՝ Գաղիկ Մարտոյեան, «Երուանդ Լալայեանի «Արա Գեղեցիկը» Ժողովրդական Հեքիաթներում», *Հայկազեան Հայագիտական Հանգէս*, հտ. Ի., 2000, էջ 119-137:
- ¹⁰ *Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ*, հ. II, խմբ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1959, էջ 23:
- ¹¹ Նոյն՝ Հատոր VII, խմբ. Ս. Գ. Աբրահամեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1979, էջ 585:
- ¹² Նոյն՝ Հատոր I, խմբ. Ա. Ղանալանեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1959, էջ 27:
- ¹³ Նոյն, էջ 49:
- ¹⁴ Նոյն՝ Հատոր V, խմբ. Ս. Գ. Աբրահամեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1966, էջ 415:
- ¹⁵ *Սրբոյ Հօրն Սրբոյ Մովսէսի Նորինացույ Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1910, էջ 105:
- ¹⁶ Մանուկ Աբեղեան, *Յրկեր*, Հատոր Ա., խմբ. Ա. Ղանալանեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1986, էջ 384-385:
- ¹⁷ Մասունցի Դաւիթ Նոր Պատմաներ. հաւաքեցին եւ Հրատարակչութեան պատրաստեցին Գրիգոր եւ Վահագն Գրիգորեանները, Երեւան, 1977, էջ 333-340: Ծագմ մեզ չի հանդիպել բացատրութեան որեւէ փորձ (ներառեալ՝ Աբեղեանի երկերում) այն պարագայի հարցի կապակցութեամբ, թէ ինչու հեքիաթները պահպանել են եղբայրների եռեակ թուաքանակի մասին յուշը, իսկ հայկական էպոսը՝ ոչ: Ենթադրել կարելի է միայն, որ հեքիաթներն իրենց մէջ աւելի խոր հնութիւն ունեցող դիցաբանական նիւթ են պարունակում, քան էպոսը: Տուեալ դէպքում անհերքելի է, որ ի դէմս Մանասարի եւ Բաղդասարի, էպոս է մուտք գործել երկուորեակների առասպելովը: Մինչդեռ հեքիաթներում երեւան են գալիս աւազ, միջնեկ եւ կրտսեր եղբայրները, որոնց երկուորեակ լինելու մասին ուղղակիորէն վկայութիւն չկայ: Ընդ որում, հարկ է նկատել նաեւ, որ Մանասարն էլ էպոսում ոչ թէ կրտսեր, այլ աւազ եղբայրն է: Բանահիւսական այս հակասութիւնների լուծումը փնտռելու ճանապարհին անսօցուտ չէ իմանալ, որ կան Վիհաստ խնձորը եւ Վիլայանդը վերնագրերով, երեք եղբայրներին վերաբերող հայկական երկու հեքիաթ եւս (Հայկական Ժողովրդական Հեքիաթներ, հ. VIII, Հատորի բնագրի պատրաստումը, Նախաբանը, Ծանոթագրութիւնները, բառարանն ու ցանկերը Ա. Մ. Նաղինեանի եւ Ռ. Հ. Գրիգորեանի, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1977, էջ 457, 508), որոնցում երրորդ եղբայրն ակնյայտօրէն էպոսի Բաղդասարի յատկանիշներն է կրում, իրեն ֆիգիլիպպէս պակասաւոր ծնունդ: Առաջին հեքիաթում նրա ականջի, թեւի, ոտքի մէկը չկայ: Երկրորդում՝ մի ղողովը (կողմը): Հանրայայտ է, որ այդպէս կրտսեր եղբայր Բաղդասարն է Մովսէսարի խմած կէս բուռ ջրի պատճառով էպոսում վիզը ծուռ ծնւում: Վիհաստ խնձորը հեքիաթում թէեւ երեք եղբայրների մայրն իր զաւակներին ախարս է

բերում ոչ թէ ջուր խմելով, այլ խնձոր ուտելով, սակայն այստեղ էլ ակնհերեւաբար անարատ յղիութեան փաստի ենք առնչում: Երրորդ խնձորը մայրը կիսատ է կերել, այդ պատճառով էլ երրորդ որդին պակասաւոր է ծնունդ: «Կիսախնդր» հեքիաթում աւագ եղբայրները կրտսերին հորն են ղցում: Նա ղնում է երկնքով թռչող Մովինար աղվկայ ետեւից եւ ազատում նրան վիշապի գերութիւնից: Այս զուգադրումները հիմք են տալիս չբացառել, որ էպոսի նախնական ինչ-որ պատումում այնուամենայնիւ յիշուած է եղել երկուորեակ եղբայրների եռեակ թուաքանակը, սակայն այդ պատումը մեզ չի հասել: Միեւնոյն ժամանակ միարժէք է, որ ամենաէականը ոչ թէ էպոսի երկու կամ հեքիաթների երեք եղբայրների թուաքանակն է, այլ նրանց վերագրուող առասպելական, հեքիաթային մոտիւների նոյնութիւնը:

¹⁸ Edward Taylor, *Pervobitnaia kultura* (Նախնադարեան Մշակոյթ), Մոսկուա, 1989, էջ 168-169, 288:

¹⁹ Սարգիս Յարութիւնեան, Հայ ժողովրդական Հանելուկներ, Հայկ. ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, Երեւան, 1985, էջ 7:

²⁰ Ներսէս Շնորհալի, *Բանք Զարիւս*, Վենետիկ, 1830, էջ 564:

²¹ Vladimir N. Toporov, "Ob otrazhenii odnogo indoevropskogo mifa v drevnearmianskoi traditsii" Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, 3, 1997, էջ 97-106:

²² Աբեղեան, հատոր Ա., էջ 76:

²³ Issledovaniia i statii N. O. Emina po armyanskoi mifologii, arkeologii i istorii literatury (za 1858-1884 gg.) (Մ. Յ. Էմինի Ուսումնասիրութիւնները եւ Յօդուածները Հայոց Դիցաբանութեան, Հնարանութեան եւ Գրականութեան Պատմութեան վերաբերեալ (1858-1884թթ.)), Մոսկուա, 1896, էջ 81:

²⁴ «Տրետեակ» անուն հիմքը ուսուրէն *tretya-երրորդ* թուականն է, իսկ *ak* մասնիկն ազգանունական վերջաւորութիւն է: Այդպիսի ազգանուն հանդիպում է նաեւ մեր օրերում: (Vodovichը հայրանուն է): Ինչ վերաբերում է Tretiakի եւ Vodovichի միջեւ եղած կապին, ապա դա զուտ անուանական է: մէկը ցոյց է տալիս Հերոսի երրորդը լինելու, միւսը՝ ջրից սերած լինելու (ուսուրէն *voda-Վոդա* բառից) հանգամանքը: Այդպիսին է նաեւ հնդարիական Տրիտան, որը Ռիգվեդայում կապւում է ջրերի հետ, իսկ անունը ստուգաբանւում է հին հնդկերէն *tritya-երրորդ* արմատով:

²⁵ Toporov, նոյն:

²⁶ *Narodnie russkie skazki* A. N. Afanaseva (Ա. Ն. Աֆանասևի Ռուսական Ժողովրդական Հեքիաթներ), I, Մոսկուա, 1985, էջ 241:

²⁷ *Gruzinskie narodnie skazki. sost. I per. N. I. Dolidze* (վրացական ժողովրդական Հեքիաթներ, կազմեց եւ թարգմանեց՝ Ն. Ի. Դոլիժէ), Թբիլիսի, 1960, էջ 15:

²⁸ Հին Արեւելքի Փոփոխ, կազմեց եւ խմբագրեց Հ. Էդոյան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1982, էջ 143:

²⁹ Semiel Kramer, *Istoriia nachinaetsia v Shumere* (Պատմութիւնը Սկսում է Շումէրում), Մոսկուա, 1991, էջ 159:

³⁰ Meri Boys [Mary Boyce], *Zoroastriitsi. Verovaniia i obichai* (Զրադաշտականներ. Հաւատալիքներ եւ Սովորոյթներ), Մոսկուա, 1968, էջ 23:

³¹ Apulei, *Apologia, metamorfozi, floridi* (Ապոլոգիա, Փոխակերպումներ, Ֆլորիդներ), Մոսկուա, 1980, էջ 168-169:

³² Հայ ժողովրդական Հեքիաթներ, հատոր I, էջ 30:

³³ Աբեղեան, *Յրիներ*, հատոր II, կազմեց եւ խմբագրեց Ս. Յարութիւնեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 41:

- ³⁴ Գարեգին Սրուանձտեանց, *Երկեր*, հատոր I, խմբ. Ս. Բ. Յարութիւնեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1978, էջ 149-150:
- ³⁵ Նոյն, էջ 149:
- ³⁶ Ա. Գ., «Արեւել Հայ Ժողովրդական Հաւատքին Մէջ», *Հանդէս Ամսօրեայ*, № Գ տարի, թիւ 10-11, Հոկտ.-Նոյեմբեր, 1929, էջ 643-644:
- ³⁷ *Mifi narodov mira* (Աշխարհի Ժողովուրդների Առասպելներ), հ. II, Մոսկուա, 1992, էջ 522:
- ³⁸ Ա. Գ., էջ 648:
- ³⁹ Veronika Afanasieva, *Gilgamesh i Enkidu. Epicheskie obrazi v isskustve* (Գիլգամէշ Եւ Էն-կիդու. էպիկական կերպարներն Արուեստում), Մոսկուա, 1979, էջ 102, 105:
- ⁴⁰ Նոյն, էջ 97-98:
- ⁴¹ Նոյն, էջ 108:
- ⁴² Նոյն, էջ 86:
- ⁴³ Նոյն, էջ 32:
- ⁴⁴ *Mifi narodov*, հ. II, էջ 671:
- ⁴⁵ Vladimir Propp, "Motiv chudesnogo rozhdeniia," *Folklor i deistvitel'nost* (Հրաշալի Մենդի Մոտիւր, Բանահիւսութիւն Եւ Իրականութիւն), Մոսկուա, 1976, էջ 216-217:
- ⁴⁶ Հայր Ղեկնդ Ալիշան, *Հին Հաւատք Կամ Հեթանոսական Կրօնք Հայոց*, Վենետիկ, 1910, էջ 103:
- ⁴⁷ *Ազգագրական Հանդէս*, III տարի, գիրք Գ-:
- ⁴⁸ Նոյն, II տարի, գիրք Բ-., 1897, էջ 218:
- ⁴⁹ Ա. Գ., նոյն, թիւ 12, Դեկտեմբեր, № Գ տարի, 1929, էջ 756:
- ⁵⁰ Սարգիս Յարութիւնեան, *Անէծքը Եւ Օրհնանքի Ժանրը Հայ Բանահիւսութեան Մէջ*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1976, էջ 139:
- ⁵¹ Աննա Արդինեան, «Թուխ Մանուկի» Պատմութեան Որոշ Արտագրութիւններ Հայրենեւորում, տե՛ս՝ *Թուխ Մանուկ. Նատալըճանի Նիւթեր*, Երեւան, 2001, էջ 45-46:
- ⁵² Տե՛ս՝ ծանօթ. թիւ 10:
- ⁵³ Johan Puhvel, *Comparative Mythology*, Baltimore and London, 1989, էջ 99-102:
- ⁵⁴ Ասատուր Մնացականեան, «Թուխ Մանուկ» Յուշարձանների Մասին» *Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, 2, 1976, էջ 190-191, 196, 198:
- ⁵⁵ Մանուէլ Միրախորեան, *Նկարագրական Ուղեւորութիւն Ի Հայաբնակ Գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, Մասն Բ.*, Կ. Պոլիս 1886, էջ 48:
- ⁵⁶ Արեւի, իբրեւ մշակութակերտ (բարիք բերող) հերոսի յատկանիշների մասին տե՛ս օրինակ՝ Viacheslav V. Ivanov, "K typologii drevneblizhn vostokh gimnov solntsu", *Sbornik statei po vtorichnim modeliruiushchim sistemam* (Հնագոյն Մերձավոր Արեւելքի Արեւին Նուիրուած Օրհներգերի Տիպաբանութեան Շուրջ, *Երկրորդական Մոդելավորման Համակարգերի Վերաբերեալ Յօդուածների Ժողովածու*), Տարուա, 1973, էջ 48-49:
- ⁵⁷ Մենուայ Արեւալիսկոպոս Աշնան, *Թուխ Մանուկ. Նատալըճանի Նիւթեր*, էջ 9:
- ⁵⁸ Հրապարակ Յակոբեան, «Թուխ Մանուկների» Պատկերագրութիւնը Հին Հայաստանում, *Թուխ Մանուկ. Նատալըճանի Նիւթեր*, էջ 63-64:
- ⁵⁹ Աշնան, էջ 10-13, 18-18:
- ⁶⁰ Թամար Գէորգեան, «Շուրիչկանի Աւետարանի Գործառութիւնը Պարսկահայերի Աւանդական Կենցաղում», *Հայոց Սրբերը Եւ Սրբալիւրբերը*, Երեւան, 2001, էջ 411-413:

- ⁶¹ Ասատուր Մնացականեան, *Հայկական Զարգարուեստ*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1955, էջ 235:
- ⁶² Յարութիւնեան, *Անէճճի Եւ Օրհնանքի Ժանրեր*, էջ 224, 250, 257:
- ⁶³ Ազգագրական Հանդէս, V տարի, գիրք 2., Թիֆլիս, 1900, էջ 32:
- ⁶⁴ Սասնայ Մուր, հատոր Դ., խմբ. Ա. Տ. Ղանալանեան, Ա. Մ. Նազիկեան, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1980, էջ 349:
- ⁶⁵ Սրուանձտեանց, էջ 70-77:
- ⁶⁶ Խիճեան Ազգագրական Ժողովածու, հտ. Ա. Մոսկվա-Ալեքսանդրապոլ, 1901, էջ 203:
- ⁶⁷ Սիմոն Հմայեակեան, *Վանի Թաղաւորութեան Պետական Կրօնը*, Հայաստանի ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1980, էջ 45, աղ. 4, 24, նկ. 1, 2:
- ⁶⁸ Պատմութիւն Տարօնոյ Ջոր Թարգմանեաց Ջենոր Ասորի, երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889, էջ 32-37:
- ⁶⁹ Արամ Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1969, էջ 5-7:
- ⁷⁰ Մամիկոնեան, էջ 218-219, 264:
- ⁷¹ Propp, էջ 218-219:
- ⁷² Արեղեան, հատոր Է., էջ 59:
- ⁷³ Ե. Լալայեան, *Երկեր*, հատոր II, Երեւան, էջ 251:
- ⁷⁴ Bois, էջ 38:
- ⁷⁵ Էմմա Խանզաղեան, *Էլյառ Դարանի*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1979, էջ 36-47:
- ⁷⁶ Արեղեան, *Երկեր*, հատոր Դ., խմբ. Էմմանուէլ Պիւազեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1970, էջ 368:
- ⁷⁷ Eduard Temkin, Vladimir Erman, *Mifi Drevnei Indii* (Հին Հնդկաստանի Առասպելները), Մոսկուա, 1982, էջ 29-30:
- ⁷⁸ Rigveda. Izbrannie gimni. (Ռիգվեդա. Ընտրուած Օրհներգեր), Թարգմանութիւնը, ծանոթագրութիւնները եւ ներածական յօդուածը Տ. Եա. Ելիզարենկովայի, Մոսկուա, 1972, էջ 106-108; *Mify narodov mira*, հ. I, Մոսկուա, 1981, էջ 189-190:
- ⁷⁹ Rigveda, էջ 189-190:
- ⁸⁰ Aleksandr Zolotarev, *Rodovoi stroi i pervobitnaia mifologiya* (Ցեղական Կարգը Եւ Նախնադարեան Դիցաբանութիւնը), Մոսկուա, 1984, էջ 280-281:
- ⁸¹ Derk Bodde, "Mifi Drevnego Kitaia", *Mifologii Drevnego mira* (Հին Չինաստանի Դիցաբանութիւնը, Հին Արիարհի Դիցաբանութիւն), Մոսկուա, 1977, էջ 390:

THE MYTHOLOGY OF THREE BROTHERS OR THREE SUNS IN
ARMENIAN AND FOREIGN CULTURE
(Summary)

GAGIK MARTOYAN

The legendary nature of the fairy tale of three brothers is known to exist internationally. However, no one has noticed and attempted to trace back the mythical references of the sun.

Comparative study of these fairy tales brings us to the conclusion that they carry to us a remote legend of three suns. These three suns have been mythically reified as the three positions of the sun throughout the day: in the morning, at noon, and in the afternoon. Furthermore, these fairy tales describe the death of the sun and its entry into the post-mortal world at sunset.

The youngest brother is the sunset sun, whom the elder brothers leave in the well (the road to the post-mortal world). The youngest brother finds himself in the Dark World, kills dragons (including the one that has terrorized the town, blocked the spring, asking for a female ransom every time he has to let some water go). The hero liberates the town from the dragon and arrives in the Light World on the wings of the eagle.

In Russian fairy tales the names given to the three brothers are linked to the light of the morning, to the light at noon and to that of afternoon or night (that of the sun-moon). In the Georgian "Ivan Zaria" fairy tale, perhaps influenced by the Russian, the three brothers not only bear these names (corresponding to the three locations of the sun) but they live in the sky too. In the Armenian fairy tale, "The Tale of Alo-Dino or Hazaran Belbool", nature itself warns that Alo-Tino "came out of its mother", similar to the way people describe the dawn, saying that the sun "came out of its mother".

An essential part of the three brothers' legend has been reflected by Medieval Armenian ecclesiastical exegetical literature. In the tale of the "*manoug*" (=child, or young man) and the girl", the youngest brother is personified in the fair, decent and Christian character of the *manoug*. *Manoug* is described with solar characteristics, though he reminds us of the pre-Christian just-sun.

The sun-hero is hidden in the Armenian ritual worshipping of *tookh manougs*. Characteristics of the *tookh manougs* correspond to those of the third brother.

The mythical belief of the three suns was spread not only among the Indo-Europeans, but among the Mongols and the races of the Amour Valley. It has been preserved basically as three brothers in mystery tales, which most probably have an Indo-European origin.

